

УДК 82–6:7.071.1

Оксана Сторчай
(Київ)**«БЛАГОДАРИЮ ТЕБЯ, СОЗДАТЕЛЬ,
ЧТО Я НЕ ПОХОЖ НА СВОИХ СОВРЕМЕННИКОВ!»:
СПОГАДИ ОЛЕНИ МИХАЙЛОВОЇ ПРО ВІКТОРА ЗАМИРАЙЛА ***

Публікацію присвячено спогадам поетеси Олени Михайлової про талановитого художника Віктора Замирайла.

Ключові слова: Віктор Замирайло, Олена Михайлова, спогади про художника, Кирилівська церква, Володимирський собор Києва, церква-усипальня в маєтку Оржевських.

Публикация посвящена воспоминаниям поэтессы Елены Михайловой о талантливом художнике Викторе Замирайло.

Ключевые слова: Виктор Замирайло, Елена Михайлова, воспоминания о художнике, Кирилловская церковь, Владимирский собор Киева, церковь-усыпальница в имении Оржевских.

The publication deals with the reminiscences of the poetess Olena Mykhaylova about the talented artist Viktor Zamyraylo, supplied with a preface and annotations.

Keywords: Viktor Zamyraylo, Olena Mykhaylova, reminiscences on the artist, St. Cyril's Church, St Volodymyr's Cathedral in Kyiv, church with burial vault in the Orzewski estate.

Читаючи творчу біографію самотнього, талановитого графіка й живописця Віктора Дмитровича Замирайла (1868–1939) [4–6; 8; 10; 11, с. 159; 13; 16; 25–29; 33, с. 117; 35; 36], що здебільшого закінчується словами «помер на самоті», «у будинку старих», усвідомлюєш усю трагедію особистого життя мистця. Сумні подробиці його останніх років є в листі-спогаді поетеси Олени Григорівни Михайлової (у дівочтві – Ніколаєва, 1903–1986) до колекціонера, бібліофіла Анатолія Пилиповича Іваненка (1911–1975) ¹, який публікуємо [14]. Як відомо, О. Михайлова доглядала за В. Замирайлом, а після смерті художника стала спадкоємицею його творчої та епістолярної спадщини. Вона була однією з найпопулярніших натурниць із тогочасного Петрограда (позувала для картин Б. Кустодієва «Російська Венера» і В. Лебедева «Дівчина з гітарою») у 1920–1930-х роках. Саме як з натурницею і познайомився з нею В. Замирайло, а згодом вона стала для нього, дуже самотнього, найближчою людиною.

Народжений в українському місті Черкасах, Віктор Замирайло початкову фахову освіту здобув у Рисувальній школі Миколи Мурашка, де навчався в 1881–1886 роках [33; 34], у часи, коли учні школи активно залучалися як помічники до реставрації давньоруського живопису та розпису на місцях утрачених фресок у Кирилівській церкві (1880–1889), а також до розпису Володимирського собору (1884–1896), усі – під керівництвом Адріана Прахова [7; 19].

Працюючи в Кирилівській церкві, учні школи М. Мурашка відкрили для себе всю велич давньоруського живопису, його художність, образність, техніку написання, науку реставрації та консервації (методику розробив А. Прахов [2, с. 133–134; 20–24; 30]), а також живопис М. Врубеля [18]. Вони мали можливість наочно навчатися монументального живопису, спостерігаючи, як працює М. Врубель, Х. Платонов та ін. Окрім того, молоді талановиті мистці І. Селезньов, М. Пимоненко, І. Іжакевич, С. Гайдук, яким надають у літературі статус ще тільки учнів школи М. Мурашка на час робіт у Кирилівській церкві, насправді вже цілком самостійні художники, які закінчили Рисувальну школу й виконували розписи на місцях утрачених фресок,

* Висловлюємо подяку провідному науковому співробітнику Національного музею «Київська картинна галерея» Н. Агеевій за консультацію.

щоправда, невідомо за чікими ескізами. Відомо тільки, що С. Гайдук писав архангела Михаїла за ескізом М. Врубеля.

В. Замирайло – один з перших, хто зрозумів геніальність М. Врубеля, він став його палким послідовником і прихильником. На час знайомства з ним Замирайлові було шістнадцять років. Саме в 1884 році Врубель виконав усі свої композиції в Кирилівській церкві (з перервою на поїздку до Італії).

Нагадаємо слова С. Яремича, визначного мистецтвознавця, художника, учня школи М. Мурашка, автора відомої науково цінної монографії про М. Врубеля: «Замирайло – один из немногих, и, пожалуй, первый, кто признал и, главное, понял творческий дар Врубеля. Вне всякого сомнения, художник Замирайло в хронологическом смысле – есть отправная база для понимания Врубеля» [35, с. 226]. До слова, під час розпису Володимирського собору М. Врубель запросив С. Яремича до себе помічником.

У Володимирському соборі учні школи М. Мурашка працювали й, найголовніше, навчалися поряд з уже визнаними і талановитими живописцями В. Васнецовим, М. Нестеровим, П. Сведомським, В. Котарбінським, М. Врубелем, пізнавали їхні секрети майстерності в художньому й техніко-технологічному аспектах. Відомий мистецтвознавець і графік С. Ернст із цього приводу зазначив у своїй монографії: «Но важнее всего этого для развития художника была та атмосфера большой художественной работы, настоящей художественной школы, что соединяла всю артель, принимавшую участие в украшении Собора» [8, с. 12]. (Зауважимо, що обкладинку, титульний аркуш і заставки до монографії виконав сам В. Замирайло).

Цікаво, як знаний український живописець К. Трохименко відзначав у своїх спогадах про можливість вивчення мистецтва на зразках художніх творів, що знаходилися тоді в Києві, та, зокрема, про значення для художньої освіти міста розписів Володимирського собору: «Якраз в цей час відкрився в Києві художньо-промисловий музей (теперішній музей українського мистецтва). Звичайно, що там мало тоді було картин, але ми з охотою відвідували його. Там було багато чудових зразків українського народного мистецтва. Щороку відбувалися пересувні виставки “Т-ва пересувних виставок”, де ми могли бачити твори Рєпіна і Сурикова, і багато інших.

У Києві існував ще приватний закритий музей Західно-європейського мистецтва Б. [І. Ханенко]. Про нього я багато чув. Дехто з учнів побував там. Але для цього потрібна була рекомендація. Так я в ньому й не побував. Ще був музей в Духовній Академії, переважно ікон, але теж був закритий для сторонніх. Зате існував уже Володимирський собор в Києві з живописом В. Васнецова, Нестерова, Котарбінського, Сведомського і деякими декоративно-орнаментальними композиціями М. Врубеля. Туди ми часто ходили. Це не були ікони в звичайному розумінні, це були хоч і умовні до деякої міри, але реалістичні образи з біблійної історії та з історії Київської Русі. Особливо нас дивував живопис Нестерова своїм перламутровим колоритом, чого ми не могли побачити ні в одному музеї, ні на одній виставці.

Так само нас дивував перламутровий колорит живопису Врубеля в його картині “Зішестя святого духа на Апостолів” в Кирилівській церкві та майстерність його образів в іконописі цієї ж церкви» [31, с. 149].

Зауважимо, що дотепер не осмислено й не досліджено до кінця важливість і значимість цих подій для художнього життя й освіти Києва.

Отже, учні школи М. Мурашка пройшли хороший фаховий вишкіл у Кирилівській церкві, особливо у Володимирському соборі, який давав їм можливість надалі більш-менш працювати самостійно, беручи замовлення на розпис церков, але найчастіше вони були помічниками у відомих художників, як і В. Замирайло.

Окремого дослідження монументальних розписів мистця немає, і це зрозуміло, адже він не мав авторських творів, а розписував за ескізами В. Васнецова, М. Нестерова, М. Рєріха, які далеко не всі збереглися до нашого часу. Варто коротко окреслити цю його діяльність і обмежитися тільки переліком робіт (якщо вони відо-

мі й вивчені) на території України. Власне, В. Замирайло працював у Кирилівській церкві, Володимирському соборі, церкві-усипальниці в маєтку Оржевських (Волинь).

Відлік почнемо з Кирилівської церкви, де В. Замирайло брав участь у реставраційних роботах, а можливо, і в незначних, дрібних роботах із монументального живопису. С. Ернст зазначав: «В 1884 г. начались в Киеве работы по реставрации Кирилловской церкви, памятные по деятельному участию в них М. А. Врубеля. Ученики школы, в том числе и Замирайло, были привлечены к этому делу: правда, их роль сводилась лишь к небольшим техническим подделкам» [8, с. 11]. Реставрація, тим паче монументального живопису, – трудомістка й важка праця з різними рівнями складності кожного з реставраційних процесів. Мабуть, С. Ернст мав на увазі те, що учням доручалися нескладні реставраційні роботи. У статтях, наприклад, В. Зуммера [9], А. Пучкова [24] наголошено, що учні школи М. Мурашка, і звісно В. Замирайло, брали участь у реставрації фресок.

Відомості містяться також у монографії І. Марголіної та В. Ульяновського: «М. Мурашко називає також цілу низку інших своїх учнів, які працювали в Кирилівській церкві: Валеріана Отмара (1858–?), Олександра Курінного (1865–1944), Єгоричева, Сергія Костенка (1868–1900), Віктора Замирайла (1868–1939). Однак нам не вдалося віднайти інформацію про те, які саме роботи вони виконали в Кирилівській церкві» [15, с. 297].

Можливо, Замирайло-учень входив до групи художників з Рисувальної школи М. Мурашка, які допомагали А. Прахову знімати копії з пам'яток давньоруського монументального живопису в Києві [2, с. 136; 12]. Нагадаємо, що А. Прахов «наладил систематическое копирование уцелевших в Киеве памятников монументальной живописи, обращаясь при этом как к новооткрытым, так и к ранее известным вещам... С этой целью он организовал в Киеве бригаду художников, которых пригласил из рисовальной школы Н. И. Мурашко. Лично и с их помощью он изготовил множество больших и малых копий в технике акварели и масла. В 1881 и 1882 годах копировались фрески Кирилловской церкви, летом 1881 года – алтарная мозаика с изображением Евхаристии в Софийском соборе, в 1881 и 1882 годах – новооткрытые фрески крещальни, в 1884 году – новооткрытые мозаики купола и триумфальной арки, в 1882 году – михайловские мозаики, в 1888 году – ранее неизвестные михайловские фрески и наконец в 1888 и 1893 годах – отдельные фигуры из новооткрытых фресок в соборе св. Софии» [2, с. 136]. Про масштабність копіювання свідчить той факт, що станом на 1883 рік було виконано близько 200 копій з мозаїк і фресок, які А. Прахов виставив у Санкт-Петербурзі [2, с. 136].

Г. Вздорнов, напевно, має на увазі викладачів школи М. Мурашка, які брали участь у копіюванні фресок, але про учнів нічого невідомо. Цілком можливо, судячи з кількості й загальною складністю копіювання монументального живопису, що до цієї роботи як помічники могли бути залучені також учні. Звісно, для підтвердження потрібен пошук архівних матеріалів, і це питання досі не вивчено. Також невідомо, хто саме входив до цієї артілі.

Інформацію стосовно роботи В. Замирайла у Володимирському соборі Києва знаходимо в листі В. М. Васнецова до В. Д. Полєнова (Київ, 17 січня 1886 р.). Художник писав: «С 15 января я приступил к работам в храме и начал купол – самое трудное. До сих пор были все цветки, а вот теперь так начинается работа. Высота до верха купола 20 саж[еней], величина головы “Христа” 3 ар[шина] 3 вер[шка]. Не правда ли – не особенно миниатюрно! Много нужно силы духовной и физической. Устаю изрядно, помощники мои все с громкими фамилиями: Гайдук, Куренной, Замирайло, Косяченко, Науменко и даже есть Нога...» [3, с. 70]. У примітці до цього читаємо: «Изо всех художников, помогавших В. М. Васнецову во Владимирском соборе, удалось установить несколько фамилий: Виктор Дмитриевич Замирайло (1868–1939) – живописец, график; Самуил Захарович Гайдук (р. 1859) – рисовальщик, живописец; Александр Аввакумович Куренной (1865–1944) – живописец и Иван Васильевич Ко-

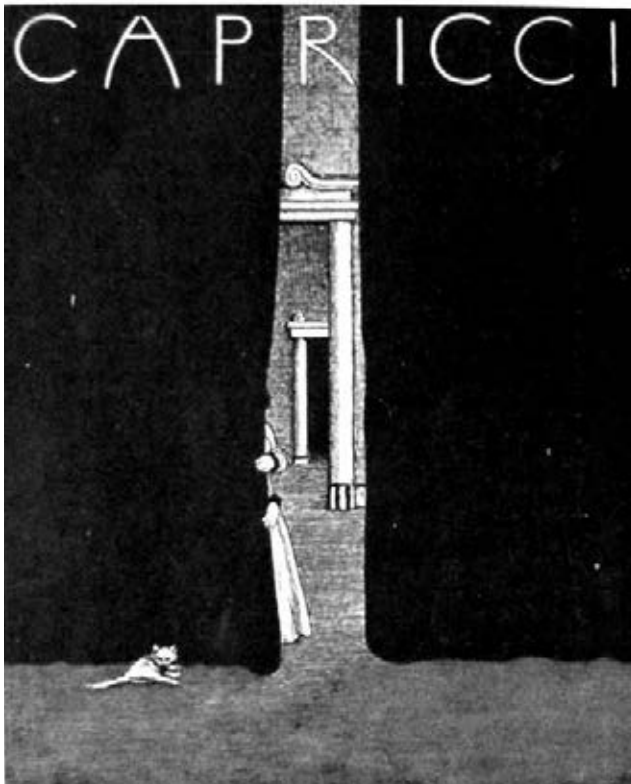
Роботи Віктора Замирайла

«Навождение». 1921 р.

Купідон. 1921 р.

Обкладинка до альбому «Capricci». 1918 р.

Буря. 1931 р.

*Михайло Врубель. Портрет молодої жінки *. 1885 р. Папір, чорна акварель*

Борис Кустодієв. Портрет В. Замирайла. 1919 р.

сяченко. Эти художники принимали участие в реставрации Кирилловской церкви, под руководством М. А. Врубеля, выпускники школы Н. И. Мурашко» [3, с. 364].

Короткі свідчення знаходимо також у С. Ернста: «Гораздо большее значение имела для молодых художников следующая большая работа подобного же характера – постройка Владимирского собора. Замирайло выполнил для нее ряд разнообразных заданий: исполнительные рисунки мраморных и бронзовых частей по эскизам А. В. Прахова, писал орнаменты по эскизам В. М. Васнецова и пр.» [8, с. 12].

У статті Л. Савицької «Буква як образ. Театр для себе» зазначено про шрифтові й орнаментальні композиції за ескізами В. Васнецова, виконані В. Замирайлом, а також репродуковано його шрифти в інтер'єрі Володимирського собору [25, с. 61, 62].

Маючи вже певний досвід у монументальному живопису, В. Замирайло брав участь у розпису храму митрополита Петра в с. Нова Чортория (усипальниця князя Петра Оржевського). Про це ми дізнаємося зі статті А. Бубчикової, де зазначено: «Интересен по своему художественному решению храм митрополита Петра в Новой Чартории (усыпальница князя Петра Оржевского) – памятник, над которым работал мастер [М. Нестеров. – О. С.] в 1899–1902 годах. Нестеров несколько раз приезжал в имение вдовы князя – Натальи Ивановны Оржевской. По ее заказу были написаны образ “Ангел печали” для мозаики в арке над входом в крипту, иконы иконостаса и эскизы росписи стен. Основную роспись в куполе и апсиде исполнил В. Д. Замирайло. Орнаментальной частью росписи в крипте занимался Н. А. Прахов с помощниками [32] под руководством Нестерова. В апсиде храма художник размещает “Покров Богоматери”, в барабане купола – композицию “Шум ангелов”, изобразив небесный свод, покрытый, словно облаками, белоснежными “трепещущими” крыльями ангелов. Церковь была сильно разрушена в советское время, иконостас и внутреннее убранство не со-

* Анна Дмитрівна Замирайло – старша сестра Віктора Замирайла. – [О. С.].

хранились. Местонахождение эскизов, экспонировавшихся на персональной выставке художника в 1907 году, в настоящее время неизвестно» [1].

О. Михайлов у своїй монографії «Михаил Васильевич Нестеров. Жизнь и творчество» конкретизує, що саме зробив В. Замирайло: «Работы для церкви в Новой Чартории (б. имение Н. Оржевской) 1899–1901... Эскизы для стенной росписи в той же церкви: / Христос (в куполе) / Богоматерь (в апсиде) / Хор ангелов (под окнами купола) / Воскресение (запрестольный образ). / Роспись по эскизам М. В. Нестерова выполнена художником В. Д. Замирайло» [17, с. 474].

Із цього короткого огляду участі В. Замирайла в розписах церков на території України можна дійти висновку, що художник поступово набув досвіду й майстерності в царині монументального живопису, оскільки й надалі вже на території Росії його запрошували до співпраці В. Васнецов і М. Періх.

В. Замирайло під впливом геніальності М. Врубеля, масштабності постаті М. Васнецова поїхав до Москви на запрошення останнього, потім – Санкт-Петербурзька академія мистецтв, далі – співпраця з М. Періхом тощо.

Важливими для розуміння творчості й обдарованості В. Замирайла є слова С. Яремича: «А между тем талант Замирайло слишком индивидуален, приемы его своеобразны и не укладываются в формы канонов, диктуемых приходящим моментом. У нас все еще творчество художника рассматривается лишь под углом определенного направления: и чуть только мастер не укладывается в готовую схему, лучше пожертвовать им и его дарованием, нежели нарушить границы эстетических привычек» [35, с. 225]. Думку С. Яремича продовжує Л. Савицька: «Замирайло випадав із будь-якого ряду художніх прописів, як і не дуже вписувався у творчі об'єднання й товариства. Він залишався талантом, що його визнавали друзі, проте талантом навдивовижу самотнім» [25, с. 65].

Талант В. Замирайла певною мірою виходить за межі художніх шкіл, шаблонів, традицій, і схоже, художник знав про це. Він перебував під впливом М. Врубеля, захоплювався творчістю Густава Доре, Пюві де Шаванна, Тоні Жоана і Жана Гранвіля, був у пошуку власного раю, своєї естетичної істини. З початком 1900-х років можна вести мову про вироблення свого, замирайловського, стилю, образності, моделі сприйняття, погляду на мистецтво та його розуміння. І. Грабарь у своєму листі до С. Яремича від 6 березня 1904 року писав: «А вот еще что. Познакомился наконец с Замирайлой. По-моему, это чертовский талантливый человек. Он выставил с полсотни маленьких набросков. Много врубелевского, но много и совсем своего. Я купил одну крошечную штучку. Уговаривал московских коллекционеров, никто не понимает. Черт бы его побрал, какой талантливый. Да что коллекционеры! И художнички не ценят» [28, с. 349].

Будучи великим естетом, елегантним художником зі своїм шармом, В. Замирайло творив з особливим почуттям свободи. Його творча спадщина чимала. Він визнаний віртуоз книжкових, журнальних обкладинок, ілюстрацій, шрифтів, талановитий рисувальник (тушшю, аквареллю, сепією), гравер і живописець; працював у галузі сценографії, а також займався педагогічною діяльністю.

Л. Савицька зазначає: «Представить историю русской графики и символизма без творчества Замирайло уже невозможно. А как же с Украиной? В русских справочных изданиях о Замирайло пишут как о русском художнике, в украинских – как об украинском. Но работ Замирайло в украинских музеях почти нет. Журнальная графика, выполненная для киевских изданий, – единичная. Вместе с тем Замирайло, действительно, украинский художник по духу романтизма, одновременно реальному и сказочному, каким он был у Гоголя, порой мистичному и бесконечно изменчивому» [27, с. 140].

Дійсно, творчість В. Замирайла стала невід'ємною частиною вітчизняної культури, але дотепер, на сучасному етапі розвитку українського мистецтвознавства немає ані альбому, ані монографії про художника. Публікація спогадів О. Михайлової про В. Замирайла доповнить його життєпис новими фактами й подробицями, збагатить наші уявлення про особистість майстра.

¹ Іваненко Анатолій Пилипович. Бібліофіл. Інженер-полковник авіації у відставці. Колекціонував гравюри. Народився у Полтаві в 1911 р. Жив у Москві. Очоловав клуб любителів книги при Центральному будинку працівників мистецтв СРСР. Помер у Москві 1975 року.

1. Бубчикова А. Михаил Нестеров – монументалист и иконописец. [Электронный ресурс] / Анастасия Бубчикова // Третьяковская галерея. – 2013. – № 1 (38). – Режим доступа : <http://www.tg-m.ru/articles/1-2013-38/mikhail-nesterov-monumentalist-i-ikonopisets>.
2. Вздорнов Г. И. История открытия и изучения русской средневековой живописи. XIX век / Герольд Иванович Вздорнов. – Москва : Искусство, 1986. – 384 с.
3. Виктор Михайлович Васнецов. Письма. Дневники. Воспоминания. Суждения современников. – Москва : Искусство, 1987. – 510 с. – (Серия «Мир художника»).
4. Голлербах Э. Памяти В. Замирайло. 1868–1939 / Э. Голлербах // Искусство и жизнь. – Ленинград, 1939. – № 10. – С. 47.
5. Голлербах Э. Рисунки и гравюры В. Д. Замирайло / Э. Голлербах. – Казань : Центральный музей ТССР, 1925. – [2] 16 с. : ил.
6. Голлербах Э. Ф. Современная обложка Замирайло / Э. Ф. Голлербах. – Ленинград : Издательство Академии художеств, 1927. – 27 с. : 38 л. ил.
7. Дедлов В. Л. Киевский Владимирский Собор и его художественные творцы (с автотипическими снимками) / В. Л. Дедлов. – Москва : Издание книжного магазина Гроссман и Кнебель, 1901. – 86, [4] с. ; 7 л. ил.
8. Эрнст С. В. Замирайло / С. Эрнст. – Петербург : Аквилон, 1921. – 43 (3) с. : ил.
9. Зуммер В. М. Проф. Врубель в Кирилівській церкві (з 5-ма малюнками) // Записки історично-філологічного відділу: Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності. Частина II / за голов. ред. голови відділу Акад. Агатангела Кримського / В. М. Зуммер. – Київ : З друкарні Української академії наук. Держ. трест «Київ-Друк», 1-ша фото-літодрукарня, 1927. – Кн. XIII–XIV. – С. 425–438.
10. Іваненко А. «Сказочник странный»: Виктор Дмитриевич Замирайло / А. Іваненко // Искусство книги 68 / 69. – Москва : Книга, 1975. – Вып. 8. – С. 48–56.
11. Касіян В., Турченко Ю. Українська дожовтнева реалістична графіка / В. Касіян, Ю. Турченко ; АН УРСР Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії. – Київ : Вид-во Академії наук УРСР, 1961. – 192, [2] с. ; [31] іл.
12. Каталог выставки копий с памятников искусства в Киеве, X, XI и XII в., исполненных А. В. Праховым, в течение 1880, 1881 и 1882 гг. – Санкт-Петербург : Тип. Императорской академии наук, 1882. – 48 с.
13. Кузьмин Е. Из Киева / Е. Кузьмин // Искусство и художественная промышленность. – 1900. – № 18. – С. 321 ; № 19. – С. 388.
14. Лист Михайлової О. Г. Іваненку А. П. зі спогадами про Замирайла В. Д., без дати, машинописна копія. – Центральный державный архив-музей литературы і мистецтва України, ф. 1282 (Замирайло Віктор Дмитрович, український і російський живописець, графік, художник театру), оп. 1, спр. 3, арк. 1–4.
15. Марголіна І., Ульяновський В. Київська обитель Святого Кирила / Ірина Марголіна, Василій Ульяновський. – Київ : Либідь, 2005. – 352 с.
16. Митрохин Д. Рисунки В. Д. Замирайло / Д. Митрохин // Новый журнал для всех. – 1915. – № 5. – С. 54–55.
17. Михайлов А. Михаил Васильевич Нестеров. Жизнь и творчество / Алексей Михайлов. – Москва : Советский художник, 1958. – 496 с.
18. Прахов А. В. Воспоминания о Врубеле // Московская городская художественная галерея П. М. и С. М. Третьяковых / под общ. ред. И. С. Остроухова / А. В. Прахов. – Москва : Тип. М. В. Безобразовой, 1909. – Кн. 1. – Ч. 2. – С. 157–168.
19. Прахов А. Киевский Владимирский собор. Докладная записка о художественных работах в соборе / Адриан Прахов. – Киев : Тип. «Кушнарев и К°», 1896. – 18 с.
20. Прахов А. В. Киевские памятники византийско-русского искусства. Доклад в Императорском московском археологическом обществе 19 и 20 декабря 1885 года / А. Прахов // Древности. Труды Императорского московского археологического общества / издание под

- ред. В. Е. Румянцова. – Москва : Печ. по определению Редакционного комитета Императорского московского археологического общества, 1887. – Т. XI. – Вып. III. – С. 1–31.
21. *Прахов А. В.* О Кирилловских фресках в Киеве // Труды V-го Археологического съезда в Тифлисе 1881 / под ред. Гр. Уваровой. С приложением 41 таблицы / А. В. Прахов. – Москва : Типография А. И. Мамонтова и К°, 1887. – С. LXIII. – Прот.
 22. *Прахов А.* Открытие фресок Кирилловского монастыря под Киевом. (Речь, произнесенная А. В. Праховым, в общем собрании Императорского русского археологического общества 9-го января 1883 года) / А. Прахов // Журнал Министерства народного просвещения. – Санкт-Петербург, 1883. – Март. – С. 22–34.
 23. *Прахов А.* Фрески Киево-Кирилловской церкви XII в. (Речь, произнесенная в общем собрании Императорского русского археологического общества 9 января 1883 г.) / А. Прахов // Киевская старина. – Киев : тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1883. – Май. – Т. VI. – С. 97–110.
 24. *Пучков А.* «Кирилловские черновики» А. В. Прахова (декабрь 1880 – ноябрь 1881 гг.) / Андрій Пучков // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини : зб. наук. праць з мистецтвознавства, архітектурознавства і культурології. – Київ : Фенікс, 2007. – Вип. 4. – С. 153–294.
 25. *Савицька Л.* Буква як образ. Театр для себе / Лариса Савицька // Музейний провулок. – 2008. – № 3 (11). – С. 60–67.
 26. *Савицькая Л. Л.* На пути обновления. Искусство Украины в 1890–1910-е годы : монография. – 2-е изд., перераб. и доп. / Лариса Леонидовна Савицкая. – Харьков : Эксклюзив, 2006. – 352 с. : ил.
 27. *Савицькая Л.* Раритеты харьковских личных собраний / Лариса Савицкая // Вісник ХДАДМ. – Харків, 2007. – № 12. – С. 136–142.
 28. Степан Петрович Яремич : сборник : в 2 т. / сост.: И. И. Выдрин, В. П. Третьяков. – Санкт-Петербург : Сад искусств, 2005. – Т. 1 : Оценки и воспоминания современников. Статьи Яремича о современниках. – 440 с. – (Классики искусствознания).
 29. *Сторицын П.* Неизвестный фантаст (Выставка В. Д. Замирайло) / Петр Сторицын // Жизнь искусства. – 1920. – 29 янв. – № 357.
 30. *Сторчай О.* Адріан Прахов: мистецтвознавча і викладацька діяльність в Україні (1880–1890 роки) / Оксана Сторчай // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини : зб. наук. праць з мистецтвознавства, архітектурознавства і культурології. – Київ : Фенікс, 2007. – Вип. 4. – С. 329–362.
 31. *Сторчай О.* Карпо Трохименко: спогади про Київське художнє училище (публікація архівного документа) / Оксана Сторчай // Студії мистецтвознавчі. – Київ : Вид-во ІМФЕ, 2008. – Чис. 1 (21) : Архітектура. Образотворче та декоративно-вжиткове мистецтво. – С. 143–157.
 32. *Сторчай О.* Микола Прахов: сторінки автобіографії й оповідання-спогади із неопублікованої книги «Всё, что припомнилось» / Оксана Сторчай // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини : зб. наук. праць з мистецтвознавства, архітектурознавства і культурології / Ін-т проблем сучасного мистецтва НАМ України ; редкол.: В. Д. Сидоренко (голов. ред.), А. О. Пучков, В. О. Тузов та ін. ; наук. ред. А. О. Пучков. – Київ : Фенікс, 2015. – Вип. 11. – С. 317–344.
 33. *Турченко Ю. Я.* Київська рисувальна школа / Юрій Якович Турченко. – Київ : Вид-во Академії наук Української РСР, 1956. – 143 с.
 34. *Турченко Ю. М. І.* Мурашко : Нарис про життя, творчість і педагогічну діяльність / Юрій Турченко. – Київ : Держ. вид-во образотворчого мистецтва і музичної літератури, 1956. – 36 с. : іл. + [6] л. іл.
 35. *Яремич С. В. Д.* Замирайло. К открытию его выставки // Степан Петрович Яремич : сборник : в 2 т. / сост.: И. И. Выдрин, В. П. Третьяков / С. В. Яремич. – Санкт-Петербург : Сад искусств, 2005. – Т. 1 : Оценки и воспоминания современников. Статьи Яремича о современниках. – С. 225–228. – (Классики искусствознания).
 36. *Яремич С.* Отзыв Врубеля о творчестве Замирайло // Жизнь искусства. – 1920. – 17 февр. – № 373.